

علمای عهد ناصرالدین شاه قاجار باب دهم المآثر والآثار

ألفه:
محمد حسن خليل السلطنة (م ١٣١٣ ق)

تحقيق:
ناصر الدين انصاري

با حواشی حضرت آية الله شبيري زنجانی

و

مرحوم دکتر حسین محبوبی اردکانی

مؤسسه کتاب شناسی شیعه
۱۳۹۵

شماره انتشار (چاپ اول) | ۴۶

مسلسل انتشار (چاپ اول و بازچاپ) | ۵۵

سرشناسه	اعتماد السلطنه محمد حسن بن علی، ۱۲۵۹ - ۱۳۱۳ ق.
عنوان قراردادی	المآثر والآثار، برگزیده
عنوان و نام پدیدآور	علمای عهد، عبداللہ بن شاہ قاجار، باب دہم المآثر والآثار؛ تألیف: محمد حسن خان اعتماد السلطنہ؛ حقیق: ناصرالدین انصاری؛ با حواشی شبیری زنجانى و حسین محبوبی اردکانی؛ تهیه: مؤسسه کتاب شناسی شیعه.
مشخصات نشر	قم: مؤسسه کتاب شناسی شیعه، ۱۳۹۱ ش.
مشخصات ظاہری	۳۶۰ ص.
فروست	نشر مؤسسه کتاب شناسی شیعه، ۱۳۹۱ ش. (سہ تراث الشیعة)؛ ۴۶. التراجم؛ ۲۹.
شابک	۹۷۸-۶۰۰-۷۰۰۳-۳۲-۹
وضعیت فهرست نویسی	فیا
یادداشت	کتاب حاضر باب دہم «المآثر والآثار» است.
یادداشت	کتابنامہ.
یادداشت	نمایہ.
موضوع:	مجتہدان و علما -- ایران -- سرگذشتنامہ -- متون قدیمی، قرن ۱۴
موضوع	'Early works to 20th century' -- Biography -- Iran -- Lama
موضوع	مشاہیر -- ایران -- قرن ۱۳ ق. سرگذشتنامہ
موضوع	Celebrities -- Iran -- 19th century -- Biography
موضوع	ایران -- سرگذشتنامہ -- متون قدیمی تا قرن ۱۴.
موضوع	Iran -- Biograph -- Early works to 20th century
شناسه افزوده	انصاری ناصرالدین، ۱۳۴۶ -
شناسه افزوده	شبیری زنجانى، سید موسی، ۱۳۰۶ ش -
شناسه افزوده	محبوبی اردکانی، حسین، ۱۲۹۴ - ۱۳۵۶ ش.
ردہ بندی کنگرہ	۸۱۳۹۵ع ۶الف / ۲ ۵۵ BP
ردہ بندی دیویی	۲۷۹ / ۹۹۶
شماره کتابشناسی ملی	۴۴۱۸۲۸۷

علمای عهد ناصرالدین شاه قاجار باب دهم المآثر والآثار

تألیف: محمد حسن خان اعتماد السلطنه (م ۱۳۱۳ ق)

تحقیق: ناصرالدین انصاری

تهیه: مؤسسه کتاب شناسی شیعه

با حواشی: حضرت آیه الله شبیر زنجانی و مرحوم حسین محبوبی اردکانی

• ناشر: مؤسسه کتاب شناسی شیعه

• چاپ: زیتون

• نوبت چاپ: اول / ۱۳۹۵ ش

• شمارگان: ۱۰۰۰

• بها: ۲۵/۰۰۰ تومان

همه حقوق برای مؤسسه کتاب شناسی شیعه محفوظ است.
نشر الکترونیکی اثر بدون کسب اجازه کتبی از مؤسسه کتاب شناسی شیعه ممنوع است.
تهیه نسخه الکترونیکی منشورات مؤسسه کتاب شناسی شیعه از طریق سایت: www.Fidibo.com

انتشارات مؤسسه کتاب شناسی شیعه، قم، صندوق پستی ۹۱۶-۳۷۱۸۵، تلفن و نمابر: ۳۷۷۴۲۸۵۰، ۲۵
نمایندگی فروش: قم، ابتدای خ شهداء، کلبه شروق، تلفن: ۳۷۸۳۸۱۴۴، ۲۵
www.al-athar.ir | e-mail: info@al-athar.ir

بسم الله الرحمن الرحيم
 الحمد لله رب العالمين،
 والسلامة والسلام على سيدنا ونبينا أفضل الخلائق أجمعين
 وعلى آله وصحبه على أمير المؤمنين وعلى الأئمة المعصومين من آل
 الطيبين الطاهرين ولهم سبحة الإمام المهدي الذي يملأ الأرض قسطاً وعدلاً.

سرآغاز

محمد حسن خان اعتماد السلطنة، م ۱۸ شوال ۱۳۱۱، یکی از معروفترین رجال علم و دانش عصر ناصرالدین شاه است. وی با کتابهای مشهورش همانند: المآثر والآثار، مرآة البلدان، خیرات حسان، تاریخ منتظم ناصری و مطالع الشمس خدمتی سترگ به تاریخ و جغرافی و رجال سرزمین ایران کرد، که از یاد نمی رود.^۱ وی برای اهل تحقیق نامی آشناست و نیازی به معرفی او نیست. او در طول عمر خویش توانست چهار کتاب و رساله بنویسد و مشوق و محرک دیگرانی شود که زیر نظرش آثاری خلق کنند و سالها مدیریت چندین روزنامه را داشته باشد. بدون شک خدمات او در شکوفایی دانش تاریخ و جغرافیا و رجال و تراجم دوره قاجار فراموش ناشدنی است. او در زمینه کارهای علمی پرکار، مدیر و علاقمند بود و در مدت اداره امور دارالتألیف و دارالترجمه با کفایت تمام توانست کتب زیادی را تألیف و ترجمه نماید و گروهی بسیار از فضلا و دانشمندان عصرش را در حلقه علمی و ادبی دور هم گردآورد و چون از حمایت خاص شاه برخوردار بود مصدر خدمات گرانقدر و مهمی واقع شد،

۱. اگرچه نوشتن این همه کتابهای تاریخ و جغرافی کار یک نفر نمی تواند باشد و باید گروهی دستیار او بوده باشند اما به هر حال عشق و علاقه و پشتکار و اهتمام او باعث شد این کتابها به وجود آید.

زیرا شاه به نشر معارف و چاپ کتب علاقه مخصوص و وافر داشت.^۱ گزارشهایی که او از کار مجالس دارالتألیف و دارالترجمه منظمأ به عرض شاه می‌رسانیده، مؤید بر طرز کار مرتب و علاقه سرشار و مراقبت اوست و به همین ملاحظات بود که به علت شهرت علمی به عضویت مجمع جغرافیایی پترزبورگ انتخاب شد.

وی به تحقیق مباحث تاریخی و شناختن آثار قدیمی علاقه داشت، در سفرهایی که همراه شاه بود از مساجد و مدارس و قلاع و بقاع قدیم بازدید می‌کرد و در باب آنها به تجسس می‌پرداخت و همراهان را به نسخه برداشتن از کتیبه‌های قدیمی آنها مأمور می‌کرد. مخصوصاً به گردآوری سکه‌های اسلامی و غیراسلامی تعلق خاطر پیدا کرده بود. از میان زبانهای اروپایی زبان فرانسوی را می‌دانست و با زبان عربی آشنا بود و از یادگیری و تکمیل آن در سراسر عمر مثال نماند. آداب و عبادات اسلامی را محترم می‌شمرد و فرائض را به جا می‌آورد. وی سرپرستی «روزنامه راهم بر عهده داشت که از بهترین روزنامه‌های ایران بوده‌اند: روزنامه ایران (از ۱۲۰۸ تا ۱۳۰۹)، روزنامه شرف (از ۱۳۰۰ تا ۱۳۰۹) و روزنامه مریخ (۱۲۹۶ تا ۱۲۹۷).^۲ وی در شوال المکرم ۱۱۰۳ (یک ماه قبل از کشته شدن ناصرالدین شاه) در ۶۴ سالگی درگذشت.

درباره کتاب «المآثر والآثار» هم فراوان گفته و نوشته‌اند. برخی برآنند که این کتاب نوشته دیگران (مانند: شیخ محمد مهدی عبدرب آبادی)^۳ است که حق هم همین

۱. که نمونه بارز آن تألیف کتابهایی چون: نامه دانشوران، نسخ التواریخ، مرآة البیان از «مهرالبینات» (ترجمه شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، از ملا نصرالله) شوستری است.

۲. برگرفته از مقدمه آقای میرهاشم محدث بر: رسائل اعتماد السلطنه / ۱۰.

۳. آیه‌الله سید موسی شبیری زنجانی می‌فرماید: نویسنده کتاب «المآثر والآثر» در حقیقت شیخ مهدی شمس العلماء عبدرب آبادی است نه اعتماد السلطنه. ولی چون به دستور اعتماد السلطنه نگارش یافته، به اسم او هم منتشر شده است. محمد خان قزوینی نوشته است که از «باء» بسم الله تا «تاء» تمت همه از غیر اعتماد السلطنه است. صبیغه قلم و تعبیری به کار برده شده در کتاب، آخوندی است و با قلم اعتماد السلطنه کاملاً متفاوت است. مثلاً در المآثر والآثار نام شیخ ابراهیم قمی - پدر شیخ علی زاهد - ذکر شده و درباره شیخ علی نوشته است:

«ملا ابراهیم قمی: داماد شیخ مشکور، در طهران مجتهدی بزرگ بود، فرزندش علی بن ابراهیم القمی فعلاً در شرح شهاب است و اعجوبه اتراب».

است ولی در سراسر کتاب، آراء و نظرات خود او هم به چشم می خورد. و برخی براین عقیده اند که تمام آن نوشته خود او با استفاده از اطلاعات دیگران است. مرحوم استاد ایرج افشار می نویسد:

«شهرتی بسزا دارد که «المآثر والآثار» تألیف اعتماد السلطنه نیست. هم درست است و هم درست نیست. طبیعی است که چنین کتابی زاده اندیشه و پرورده دست یک نفر نیست و دارای اطلاعات و اخباری است که هریک از آنها جایی و کسی به دست آمده است. مؤلف ناگزیر از آن بوده است که مطالب زیادی را از اطراف و اکناف در جمع آورد و روزنامه ها و گزارشهایی چند را ببیند و سبک سنگین کند. در نهایت به رشته نگارش بکشد و چون اعتماد السلطنه وزیر دارالتألیف و الطبع در آن وقت بود افراد متعدد و قابل و مستعد در زیر دست خود داشت. از آن اشخاص می خواست که مطالب را برای او استخراج و تنظیم و تهیه کنند. اما واضح است که مؤلف چنین کتابها، آن هم در دوره استبداد ناصری، که مدیری اداره انطباعات را بر عهده داشت و خود دایر کننده و مسؤول اداره سانسور در مملکت بود ناگزیر از آن می بوده که سطر به سطر نوشته ها را بخواند و متن را از آنچه که ممکن است به تریح قبیای کسی بر بخورد بپیراید و آنچه را که لازم می داند در آن بنگارد تا فردای انتشار کتاب دچار رجش و زبیران و عالمان و امیران و مآلا خشم شاه نشود و من تردید ندارم که اعتماد السلطنه از این بسم الله تا تای تمت این کتاب را خوانده و بسیاری از مطالب کتاب را خود مشاهده است»^۱.

طبیعی است که گردآوری و اطلاعات و مواد مندرج در المآثر و الآثار، مخصوصاً اخبار و وقایع حاصل زحمت و بصیرت چند نفری است که در دائرة دارالتألیف و انطباعات زیر دست اعتماد السلطنه آن مطالب را از مطاوی روزنامه ها و گزارشهای دولتی استخراج می کرده اند. اعتماد السلطنه در روزنامه خود نام

تعبیر «شرح شباب» تعبیر آخوندی است و با قلم اعتماد السلطنه مغایر است.
جرعه ای از دریا ج ۳/ ۳۷۰ - ۳۷۲.

۱. برگرفته از مقدمه «چهل سال تاریخ ایران» (چاپ حروفی ۳ جلدی) المآثر والآثار.

شیخ مهدی عبدالرب آبادی را به نام کسی آورده است که به دستور العمل او به نگارش کتاب مشغول می‌بوده است. اشارت اعتماد السلطنه درباره نگارش المآثر والآثار در روزنامه خاطرات او ظاهراً به این دو مورد حصر شده است. (ص ۷۱۴ و ۷۶۷).

مرحوم دکتر عبدالحسین نوابی هم اعتقاد داشت که:

«بزرگترین جرم اعتماد السلطنه این است که نوشته و نوشته و نوشته. او هم اگر مثل سایر شاهزادگان و درباریان می‌خورد و می‌برد و عیاشی و وطن‌فروشی می‌کرد به وی جایزه می‌دادند و جزء قهرمانان به حساب می‌آمد».^۱

اعتماد السلطنه هم خود نوشته است:

«وزحمات پندین ساله مرا که در عالم علم و مدنیت معروف است هیچ پندارند و بارها این کارشناسان را در آن دلتنگ نشده‌ام، بلکه بر جهل جاهلان ترحم نموده بیشتر از پیشتر در صدد برآوردن راه آگاهی و اطلاع آنها را بازنمایم و دری از دانش به روی ایشان بگشایم

این ذره بی مقدار و ضعیف خاکسار اگر تحمل این قسم زحمات نموده و زیاده از چهل سال تمام زندگانی خود را صرف تحصیل کرده و بها من الوجوه به عیش و تنعم که جوانی داعی آن است نپرداخته و با ادای تکالیف بودن در سفر و حضر، آتی از آموختن غفلت نورزیده متجاوز از سی جلد کتاب در علوم متنوعه خاصه در جغرافیا و تاریخ طبع و تألیف نموده و منتشر ساخته خداوند تبارک و تعالی آفرین است که منظوری و مقصودی نداشته جز این که به پارسی‌زبانان دنیا دو خدمت کرده باشم: اول آن که سبک و اسلوب انشاء و مراسلات سابقه را که فهم آن برای قاطبه مردم مشکل می‌نمود جرح و تعدیل نمایم و رسم مغلق نویسی و قید به سجع و قافیه را براندازم. ثانی آن که به نشر معلومات مهمه پردازم... بالجمله دانشمندان فاضل متبحراز هر ملت که یافتم دور خود جمع کردم و به قدر استطاعت کفالت ایشان نموده و می‌نمایم و زیاده

۱. به نقل از: میرهاشم محدث، مقدمه رسائل اعتماد السلطنه / ۱۱.

از چهار هزار جلد کتاب از هر زبان از فرنگ و هند و مصر و قسطنطنیه خریده‌ام و به اعانت آن اشخاص و معاونت این اسباب از مدد بخت به این سعادت رسیده، اگر با آنها که امروز محشورم اغلب قدر مراندانند ممکن است بعد از صد سال دیگر که رسم برپا نمودن مجسمه دانشمندان در ایران برقرار شود فرضاً که از فلزات گرانبها و احجار نفیسه به پاداش خدمات علمیه که نموده‌ام مجسمه مرا سازند اقلأز گل و گچ آن را مجسم دارند»^۱.

به هر صورت این کتاب یکی از مهمترین کتابهای عهد ناصری است که اطلاعات گرانبها و پرقیمتی را در دسترس ما می‌گذارد. باب دهم این کتاب، تذکره‌ای از عالمان و فقیهان و شاعران و ادیبان و طبیبان و خطاطان و رجال علم و دانش ایران در آن زمان است و از همان وقت تألیف تاکنون تنها مصدر و منبع اطلاع از علمای عهد ناصرالدین شاه بوده و از آن، فراوان در کتابهایی مانند: کرام البرره، نقباء البشر، اعیان الشیعه، تکمله نجوم السماء، تکمله أمل الآمل، مرآة الشرق، علماء معاصرین و فوائد الرضویه نقل شده است. اگر این کتاب نبود نام و یاد و خدمات و خدمات فراوان علمای و مفاخر علم و فضیلت شیعه فراموش می‌شد.

اینجانب نیز از گاه نگارش «اختران فقاہت» و «اختران فہم» یاها بدان مراجعه کرده و از مطالب آن استفاده نموده و همواره در فکر چاپ مجدد آن (با تعلیق و تحقیق) بوده‌ام تا آنکه این فکر را با صدیق گرامی حجة الاسلام والمسلمین استاد رضا مختاری در میان نهاده و ایشان هم با حسن قبول، چاپ آن را در ضمن انتشارات «مؤسسه کتاب‌شناسی شیعه» تأیید فرمود.

اساس کار ما نسخه چاپ سنگی (چاپ افست کتابخانه سنایی) بوده و از تعلیقات حضرت آية الله شبیری زنجانی و محقق دوران قاجاریه زنده یاد دکتر حسین محبوبی اردکانی^۲

۱. تطبیق لغات جغرافیایی قدیم و جدید ایران / ۱۷ - ۱۸.

۲. مرحوم دکتر حسین محبوبی اردکانی، دانشمند نامی و محقق تاریخ ایران - به خصوص عهد قاجار بود. در سال ۱۲۹۴ ش در بیت علم و فضیلت زاده شد. پدرش حاج شیخ احمد فرزند حاج ملاحسین معروف به حاج آخوند فرزند حاج ملاعلی فرزند حاج آقا محمد بود که همه از علمای

- که به همت روانشاد ایرج افشار به عنوان جلد دوم «چهل سال تاریخ ایران» - چاپ حروفی المآثر والآثار - به چاپ رسید - هم بهره برده ایم و آنها را آورده ایم و بر آن فهارس فنی (نامها و کتابها و مکانها) افزوده ایم.

وآخر دعوانا أن الحمد لله رب العالمین. اللهم اغفر للمؤمنین
والمؤمنات والمسلمین والمسلمات الأحياء منهم والاموات.

ناصرالدین انصاری قمی
۲۰ صفر الخیر ۱۴۳۷ (۱۱ آذر ۱۳۹۴)
روزاربعین شهادت سیدالشهداء (علیه السلام)

اردکان و یزد بوده اند. او سالها در اداره مطبوعات و انتشارات دانشگاه تهران، صادقانه خدمت کرد و سرانجام در ۱۳۵۶ ش، در ۶۲ سالگی درگذشت. از آثارش: ترجمه «الابنية عن حقایق الادوية»، تاریخ تحول دانشگاه تهران و مؤسسات آموزش عالی ایران، کتابشناسی کتابهای خطی، فهرست تصاویر رجال عصر قاجار، مجموعه اسناد و مدارک فرخ خان امین الدوله، تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران و مقالات تاریخ و رجال دوره قاجار در دانشنامه ایران و اسلام است. غفرالله له و حشره الله مع موالیه الطاهرين. وی سالها دبیر دبیرستانهای قم بود و از این رو حقی هم برگردن جوانان قمی دارد.